

בין ספרים

ספרות אוטוביוגרפית מוקדמת על אודות אשוויץ, 1945-1947: ייחוד, מגדר והיעדר

נעמה שי"ק

בית הספר הבינלאומי להוראת השואה, יד ושם

מרגלית נאגל-גרוס, 2003. *שלוש שנים באשוויץ בירקנאו*, תרגמה מהונגרית מרים אלגזי, עריכה והוצאה לאור: אהובה פונדק-גרומר, חדרה.

אודט אלינה, 2011. *בלי פרחים ובלי כתרים*, תרגמה מצרפתית חגית בת-עדה, ירושלים: סמטאות.

Charlotte Delbo, 1995. *Auschwitz and After*, trans. Rose C. Lamont, New Haven and London: Yale University Press.

רשימה זו מוקדשת באהבה אין-קץ לאבי זאב שי"ק ז"ל, ולאמי, חוה שי"ק, שעברו את המסע הזה ונתרו בני אדם.

"עד היום חשבתי שרק אם נבריא ממה שעברנו בחיים, נוכל לכתוב על זה. שרק אם נוכל לגעת בכאבים הישנים שלנו בעט, בלי שיכאב לנו שוב, ורק אם נוכל להסתכל על מה שעברנו בלי געגועים, בלי שיעגון, ובלי טינה. האם זה יכול לקרות? אנחנו לא מכריאים מזיכרוננו, ולכן אנחנו כותבים, ולכן אנחנו מציירים, ולכן חלק בנו גם מת"¹.

בעשרים וחמש השנים האחרונות התהווה קורפוס מוצק של מחקרים היסטוריים העוסקים בייחודה של החוויה הנשית בשואה. מחקרים אלה והעיסוק האקדמי בתחום מהווים מעין תיקון לעשורים רבים שבהם הודרה הסוגיה מההיסטוריוגרפיה של השואה, ולא נעשתה כל

1 הארץ, 23.7.2008. הציטוט מערבית בתרגום ערין שחברי, מתוך זיכרון הגוף מאת אחלם מוסטג'אנמי (1993).

הבחנה בין חקר חוויותיהם וזיכרונותיהם של גברים ושל נשים. מחקרים פורצי דרך אלה היו הראשונים שהגדירו את מאפייניה של החוויה הנשית בשואה, בחנו את הנושא והיוו מסד חיוני למחקרים נוספים.²

היעדר המחקר בתחום נבע משילוב של כמה גורמים. ראשית, ההיסטוריונים שכתבו את היסטוריוגרפיית השואה ומעצבי הזיכרון על סוגיו השונים היו ברובם המכריע גברים, אשר לא תפסו את ההתנסות הנשית, ובעיקר הנשית-יהודית, כנפרדת או שונה מזו הגברית. ההבחנה בין התנסויותיהם של גברים ונשים בזמן השואה נתפסה, בעיקר בעיני אותם היסטוריונים גברים שעיצבו את חקר השואה, כלא רלוונטית ולעתים אף כזילות השואה, שבה, כך טענו, נרצחו נשים כיהודיות ולא כנשים. שנית, חקר השואה החל עוד בזמן האירועים עצמם ואילו חקר המגדר – המגדר בכלל והמגדר בהקשר של השואה בפרט – התפתח בשיח רק שנים רבות אחר כך.³

החוקרים, ומבחינות רבות גם התודעה הקולקטיבית, ערים היום לייחוד ההתנסות הנשית בשואה ודומה שהשאלה אם אכן הייתה חוויה ייחודית כזו אינה נשאלת עוד. עם זאת, דומני שהמחקר בנושא נשים ושואה נמצא כיום בנקודת מפנה שבה החוקרים בוחנים מחדש טענות שהועלו במחקר המוקדם יותר, וכן מרחיבים את קורפוס המקורות של המחקר.

ברשימה זו אסקור שלושה ספרי זיכרונות של נשים ניצולות מחנה אושוויץ שהתפרסמו בשנים 1945–1947. העיון בספרים אלה, לצד ההשוואה בין ספרות אוטוביוגרפית מוקדמת לבין ספרות אוטוביוגרפית מאוחרת, מעורר סימני שאלה באשר לכמה מהטענות שהועלו במחקרים בנוגע לאופני הישרדות נשים. בחלק מהמחקרים המוקדמים בתחום נטען כי בתרבות הנשים, השונה מתרבות הגברים, נוצרו אסטרטגיות הישרדות שונות מאלה של הגברים, המבוססות במידה רבה על טיפוח קשרים ועל דאגה הדדית, ובעלות מאפיינים "מוסריים" יותר. ואולם, לדעתי מדובר בהצגת תמונה אידיאלית למדי, אולי אף אידיאלית מדי, של אופני הישרדות נשים – הן כשלעצמם והן בהשוואה לאופני הישרדות גבריים.⁴

גם ממחקרי עולה כמובן, כי בהתנסות של הנשים באושוויץ, וכן בכתיבה ובזיכרון שלהן על אודות המחנה, ישנם ייחוד ושוני לעומת אלה של הגברים. המחקר המשווה בין ההתנסות הנשית לבין זו הגברית נותן תמונה מלאה יותר על חיי היומיום במחנה וכן על חיי הניצולים לאחר השחרור. כמובן, אין פירוש הדבר שניתן לחצות את חוויית אושוויץ באופן גס על פי

2 עם החוקרים פורצי הדרך והמובילים בתחום, אשר רובן נשים, ניתן למנות את ג'ואן רינגלהיים, קלאודיה קונץ (Koonz), קרול ריטנר, ג'ון רות', גיזלה בוק (Bock), דליה עופר, לינור ויצמן, מירנה גולדנברג, דגמר הרצוג, ג'ודי באומל, אסתר הרצוג ואחרים. בשל קוצר היריעה אמנה רק כמה אסופות מאמרים חשובות: הרצוג 2006; Briedenthal et al. 2009; Hertzog 2003; Baer and Goldenberg 1998; Ofer and Weitzman 1993; Rittner and Roth 1984.

3 גם לאחר שהובן בשדה המחקר שקשה מאוד ואף בלתי אפשרי להתעלם ממחקרים אלה, הם ספגו ביקורות קשות. לדוגמה מייצגת ראו Schoenfeld 1998. ראו גם Langer 1998, 351.

4 באפריל 2012, לאחר כתיבת הרשימה, האונתי להרצאה ביד ושם שנשאה פרופ' דליה עופר, אחת החוקרות המובילות בתחום המחקר של נשים ושואה. ההרצאה נמסרה לראשונה מפי פרופ' עופר ולינור ויצמן בוורשה, ובמסגרתה הן שאלו מחדש את אחת השאלות המרכזיות בתחום: עד כמה המטען החברתי, החינוכי והחברותי (סוציאליזציות) של נשים לפני השואה נשאר תקף במהלכה. עופר תיארה את המודלים הקיימים היום, הן של המשכיות והן של ניתוק ושל אי-המשכיות, והציגה מודל חדש המהווה מעין שילוב של שני המודלים ושיש בו התאמה למצבים המשתנים במהלך השואה. לדעתי מדובר במודל חדש וחשוב שיכול להוות כר פורה למחקרים עתידיים.

מגדר בלבד. ההתנסות במחנה הייתה שונה בעבור כל אדם ואדם ותלויה בגורמים רבים עד שקשה להצביע על הוויית אושוויץ אחת. אולם אפשר להכליל ולנסות לאפיין את החיים במחנה גם מן הבחינה המגדרית. יש לזכור שחיי הנשים במחנה הורכבו משילוב של שתי התנסויות השזורות זו בזו. הראשונה הייתה התנסות כלל-אנושית, שנבעה מן "המציאות המרסקת"⁵ של המחנה ושמרכיביה היו חוויות של דה-הומניזציה וריסוק האני, פחד, רעב, קור, טרור, אי-ודאות, חוסר אונים ותחושת חידלון כללית – "not quite alive, yet not quite dead"⁶. התנסות זו הייתה משותפת לגברים ולנשים, ליהודים וללא יהודים כאחד.⁷ ההתנסות השנייה הייתה בעלת מאפיינים מגדריים מובהקים. היא נבעה מהפיזיולוגיה הנשית, מהאופן שבו נתפסו נשים בראיית העולם הנאצית, שגזענות וסקסזים היו כרוכים בה, ומאפיינים מגדריים-תרבותיים הקשורים לדרך שבה נשים חוות את חייהן, זוכרות את התנסויותיהן ומספרות עליהן.⁸ ניתן אפוא לקבוע שההבדלים בהתנסויות של נשים וגברים במחנה נובעים משילוב בין גורמים שניתן לכנותם אובייקטיביים (פיזיולוגיה והשקפת העולם הנאצית) לבין גורמים שניתן לכנותם סובייקטיביים, כלומר ההבדלים בדרך שבה גברים ונשים מחוברתים חווים את התנסויותיהם, זוכרים אותן, מספרים עליהן, ומעניקים להן משמעות (Loftus et al. 1987; Bos 2003, 31–33).

מתוך הדיון בשלושת ספרי הזיכרונות אבחנו את ייחודה של ההתנסות הנשית באושוויץ ואת מאפייני הכתיבה הנשית על אודות המחנה, וארון בהיעדרן של ההתנסות הנשית במחנות ושל הכתיבה הנשית על אודותיה מן ההיסטוריוגרפיה של המחנות ומהזיכרון הקולקטיבי הישראלי. כמו כן, אצביע לא רק על הבחנות מגדריות, אלא גם על ההבדלים בין ספרי זיכרונות שנכתבו מיד לאחר השואה לבין ספרות אוטוביוגרפית שנכתבה אחר כך, ובעיקר החל משנות השישים של המאה העשרים. הדיון בספרה של שרלוט דלבו, שלא הייתה יהודייה, ישמש אותי להראות שלמרות הבדלים מהותיים בין חיייהם של יהודים ולא-יהודים במחנה, היו התנסויות ייחודיות לנשים באשר הן.

ניצולות המחנה היהודיות לא כתבו ובוודאי שלא מסרו עדות בתקופת מאסרן. כפי שהראתה ג'ודי באומל, העדויות והספרים הראשונים על אודות החיים במחנה החלו להופיע בשנים הראשונות שלאחר המלחמה, והוסיפו להתפרסם בארבעה גלים עיקריים.⁹ גל הפרסומים הראשון היה בשנים 1945–1948, השני – בשנים 1952–1969, השלישי –

5 את המונח טבעה שרלוט דלבו (Delbo 1995, 12).

6 כך תיארה איזבלה לייטנר את בני האדם שהפכו למוזלמנים (Leitner 1978, 46).

7 ואולם, באשר למחנות אושוויץ, וכן גם מחנות אחרים, חשובה ההבחנה בין יהודים לבין לא יהודים, בראש וראשונה מפני שהיהודים, בלי יוצא מן הכלל, יועדו למוות, ושנית, מאחר שבמקרים רבים תנאי החיים במחנות היו גרועים יותר עבור האסירים היהודים.

8 ייחוד ההתנסות הנשית באושוויץ מעלה כמובן את שאלת ייחוד ההתנסות הגברית בשואה בכלל ובאושוויץ בפרט. נושא זה לא נחקר עד היום מאחר שההתנסות הגברית נתפסה כמייצגת את החיים במחנה באופן כללי. כאמור, עד שנות השמונים של המאה העשרים לא נעשה מחקר מגדרי בנושא השואה והתנסותם של גברים ונשים נתפסה כאחת – כחוויה של יהודים. לדעתי, אין ספק שיש מקום גם למחקר מסוג זה.

9 באומל תידור תשנ"ה; 1996. ככל הידוע לי, לא נעשה מחקר דומה על גלים של פרסום ספרי זיכרונות שכתבו גברים.

בשנים 1970–1980, ואילו גל הפרסומים הרביעי והאחרון החל בשנות השמונים והוא נמשך עד ימינו.

ספרי הזיכרונות שפורסמו בגל הראשון או נכתבו בשעתו מהווים קורפוס ייחודי.¹⁰ הם נכתבו תחת רושם ההלם הראשוני, וכמעט מבלי שמחברותיהן קראו ספרי זיכרונות או עדויות אחרים והושפעו מהם.¹¹ הזוועות, המצוקות וההתעללויות מתוארות בהם באופן בוטה בהרבה ו"ספרותי" פחות מבחיבורים מאוחרים מהם. יש בהם תיאורים לקוניים מאוד ושטוחים מבחינה רגשית וכן עימות כן, כואב וחשוף עם מה שעולל המחנה לאדם ולאני, לצד היעדר כמעט מוחלט של הלקאה עצמית מודעת ושל מה שיכונה בהמשך "אשמת הניצול". הכותבות אינן מציירות סיבות לכתיבת זיכרונותיהן, ואין בדבריהן לקחים או הרהורים פילוסופיים לסוגיהם, הנמצאים למכביר בעדויות ובספרי זיכרונות מאוחרים יותר. אמינותם הרבה יחסית נובעת אפוא לא רק מן הקרבה לאירועים בזמן, אלא אולי גם מכך שהדברים נכתבו מתוך תחושה של הווה הלום, נוכח ובודד מאוד. הווה של בדידות רדיקלית אשר בתוכו, ככתוך לימבו, נכחו כל הכאבים וההשפלות, האובדן, הקור המצמית, הרעב, החרדות, חוסר הוודאות, וההרס המוחלט של אמן וביטחון באדם ובעולם. ייתכן שכל אלה הביאו עמם חרדה עמוקה של אי-ידיעה: לאן יובילו חיי הניצולים, והאם בכלל יתקדמו למקום כלשהו? במצב זה, שהיווה מעין היעדרות זמנית מעולם החיים התקינים, הכותבות הושפעו פחות מדעות ומתגובות שהובעו לאחר המלחמה והיו חשופות פחות לתפיסת הניצולים כ"צאן לטבח", להאשמות בדבר שימוש במיניות הנשית לצורך הישרדות ולהאשמות אחרות שהופנו כלפיהן. כמו כן, הן היו משוחררות מהדרך שבה עוצב הזיכרון בשנים מאוחרות יותר, שהתוותה את האופן המקובל, מבחינה חברתית ומגדרית כאחד, שבו יש לזכור את השואה, לכתוב ולספר על אודותיה.¹²

ספרים מוקדמים אלה נכתבו ברובם המכריע בשפות שאינן עברית ותורגמו לעברית רק עשרות שנים לאחר צאתם לאור, אם בכלל. רבים מהם לא תורגמו לעברית מעולם אף שהם מהווים פרק חשוב בהיסטוריוגרפיה של מחנה אושוויץ ושל המחנות הנאציים בכלל, וחלק חשוב מקורפוס ספרי הזיכרונות על אודות המחנה. מעבר לשיקולים כלכליים, שגם הם כמובן אינם מנותקים משיקולים מורכבים יותר, המדיניות של תרגום ספרים העוסקים בשואה לעברית מורכבת ממגוון שיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים ומשיקולים הנוגעים ללימוד השואה ולזיכרון השואה בישראל (שטאובר 2000). עם זאת, ניתן לשלב בהסבר לתרגום המאוחר גם סיבה

10 ההבחנות שלהלן נכונות גם באשר לעדויות שנמסרו בשנים הראשונות שלאחר השואה, ולא רק באשר לספרות אוטוביוגרפית.

11 רשימה זו דנה בספרות אוטוביוגרפית של נשים. עם זאת, חשוב לציין שחלק ניכר מהמאפיינים הנמנים לעיל נכונים גם לספרות אוטוביוגרפית ולעדויות שנכתבו ונמסרו על ידי גברים בשנים שמיד לאחר השואה.

12 לעומת קורפוס מוקדם זה, בספרות האוטוביוגרפית שנכתבה בעברית החל משנות השישים של המאה העשרים ניכר תהליך מרתק של הדרה פנימית שנקטו הניצולות בכתיבת זיכרונותיהן. לעומת ספרי זיכרונות ועדויות מוקדמים, שבהם ניתן למצוא התייחסות לנושאים שנמנו לעיל, הקשורים בעיקר בנפש האדם ובהתנהגותו במחנות, הרי החל משנות השישים הם נעלמים. היעלמות זו קשורה לאופן שבו הגיבה החברה הישראלית לסיפורם של הניצולים, ולמעשה הקיאה אותו מתוכה. היא נבעה מתוך התחשבות – מודעת או בלתי מודעת – בבני המשפחה, בדעת הקהל, בהיסטוריונים ובאופן שבו עוצב הזיכרון.

מגדרית במהותה. נושאים כגון האובדן העצום והשפעתו על האני, בושה, השפלה, ריסוק האני, משמעותם של החיים בתנאי קיצון מתמשכים וההתנסות בטראומה נמשכת המביאים עמם גם שינוי אישיותי ובוודאי גם פגיעה מהותית באמון באדם ובעולם, שינוי ערכי מוסר, יחסים בין-אישיים קשים, מאבקי הישרדות מורכבים, אובדן כוח המזור שברוח ואובדן יכולת החריגה מהעצמי, הפגיעה הקשה בנפש ובגוף האדם שבוצעה על ידי בני אדם אחרים — כל אלה הם מרכיבים בלתי נפרדים מההתנסות בשואה בכלל ובמחנה אושוויץ בפרט. ואולם, ספרות אוטוביוגרפית נשית על אודות המחנה שעסקה בנושאים אלה כמעט לא תורגמה לעברית. היעדר זה אפיין גם ספרות אוטוביוגרפית שנכתבה על-ידי גברים-ניצולים. אולם בשעה שכתביהם של סופרים כפרימו לוי, ז'אן אמרי (Améry) ותדאוש בורובסקי (Borowski), הנחשבים היום ספרות קלאסית בנושא, תורגמו בסופו של דבר לעברית, גם אם מאוחר ובאופן חלקי, ספרות שכתבו נשים, שאינה נופלת מהם בחשיבותה ההיסטורית ובאיכותיה הספרותיות, תורגמה מאוחר מאוד, או לא תורגמה כלל. לדעתי, הדבר נובע משתי סיבות מרכזיות. הראשונה, העוברת כחוט השני לאורך הזיכרון וההיסטוריוגרפיה של המחנות, היא שהתנסות הגברים נתפסה כמגלמת גם את התנסות הנשים, קרי כמגלמת את התנסות האסירים בכלל. הסיבה השנייה קשורה לתפיסה החברתית של המגדר. כאשר היה זה גבר שכתב על יחסי אנוש קשים ועל שינוי ערכים מוסריים וחברתיים, היה ניתן לקבל זאת במידה מסוימת, הן בשל הממד האוניברסלי האנושי — המגולם בגברי — של הטראומה הקיצונית שחווה והן בשל תכונות ומאפיינים שנתפסים "גבריים" או ככאלה ש"הגיוני" ומקובל לתופסם כ"גבריים", כגון מאבקי הישרדות עיקשים, יחסי אנוש מורכבים, אכזריות ועוד.¹³ אך כאשר נשים כתבו על כך, ויתרה מזו, כאשר הן כתבו על הפרת טבואים כמו נטישת ילדים או שימוש במיניות לצורך הישרדות, הייתה זו הפרה בוטה של מוסכמות מגדריות-חברתיות ושל מה שנתפס כמגדיר "נשים", ולכן היו הדברים הנכתבים כמעט בלתי נתפסים דווקא כאשר נשים כתבו על אותם נושאים.¹⁴

מרגלית נאגל-גרס נולדה בשנת 1914 בהונגריה. לאחר סיום לימודיה בבית ספר למורים להתעמלות בכודפשט ייסדה בית ספר להתעמלות בכרטיסלכה וניהלה אותו. רישיון ההוראה שלה הופקע בשנת 1940. במרץ 1942, יומיים לפני נישואיה, גורשה לאושוויץ במשלוח הנשים הראשון למחנה. נאגל-גרס עבדה בבניית מחנה בירקנאו ובאוגוסט 1942 הועברה אליו ועבדה שם בעבודות שונות, בין היתר בבית מלאכה של הס"ס. ב-18 בינואר 1945 פונתה מהמחנה בצעדת המוות האחרונה שעזבה אותו והועברה למחנות שונים. אחר כך הועברה ללייפציג והועברה בבית חרושת לנשק, ומשם הוצאה לצעדת מוות נוספת ברחבי גרמניה. היא ברחה

13 אף שהנושא חורג מתחומה של רשימה זו, יש לציין שהספרים הראשונים מבין אלה שכתבו בעברית או תורגמו לעברית שנים ספורות לאחר המלחמה והוצגו ונתפסו ככתיבה אוטוביוגרפית על אודות המחנה (גם אם היו בהם מוטיבים בדיוניים רבים), היו ספריו של יחיאל דינור (ק. צטניק). עמר ברטוב מציין שסיבה מהותית לכך שספריו של ק. צטניק התקבלו בארץ בעניין רב, בעיקר בקרב בני נוער, הייתה עיסוקם האובססיבי באלימות ובפרברסיה (ברטוב 1999).

14 כך למשל, בדיונה בנושא החברה הישראלית בשלהי שנות הארבעים ובשנות החמישים והשישים, הדגישה שרון גבע כי נשים שמילאו תפקידים "גבריים" בזמן השואה, כמו לוחמות או קשריות, נתפסו כמי שחרגו חריגה לגיטימית במצב ייחודי אך במסגרת החיים שלאחריה — חזרו אל התפקידים הנשיים המסורתיים (גבע 2011).

מהצעדה ושחררה בסופו של דבר על ידי הצבא האדום. נאגל-גרוס עלתה לישראל והתיישבה בחדרה, שם הקימה בית ספר למחול. היא נישאה, ונולדו לה בת ונכדים. ספרה שלוש שנים באושוויץ בירקנאו נכתב עם שובה מהמחנות ביוני 1945, בהונגריה, וב-1961 מסרה עותק מודפס של כתב היד לארכיון יד ושם. כתב היד נערך ותורגם לעברית ופורסם בהוצאה פרטית בשנת 2003 (נאגל-גרוס 2003). הספר נושא את מאפייני ספרות הזיכרונות המוקדמת שנמנו לעיל, שבה מתואר, בין היתר, מנעד רחב של התנהגויות ותופעות אנושיות הכולל הקרבה, יחסי רעות עמוקים, אך גם איבה, אנוכיות וכללי מוסר שונים משל אנשים בתנאי חיים תקינים.

בניגוד לספרי הזיכרונות המאוחרים, בספרים ובעדויות המוקדמים נמצאים תיאורים רבים של מערכות יחסים קשות ולעתים אכזריות בין האסירות. כאשר מתוארות מערכות יחסים המבוססות על עזרה הדדית מדובר במקרים רבים במערכות יחסים בין אסירות ותיקות, או בין אסירות שעבדו בפלוגות עבודה שתנאי החיים בהן היו טובים יותר לעומת אחרות.¹⁵ כך כותבת נאגל-גרוס בתיאור אחד מבין כמה: "ופה לא קיימים אחים, הורים או ידידים, פה קיימת רק אני. יתרה מזו, ההתבהמות הגיעה לדרגה כזאת שבמקרים רבים אחות שמחה שנפטרה מאחותה. לאדם שחי חיי שגרה אזרחיים קשה להבין את זה. כבר היינו דומים לכל, רק לא לבני אדם. רק כך אפשר להסביר את העובדה שמי שהחזיקו מעמד, שרדו" (שם, 19).

מאפיין נוסף של הקורפוס המוקדם, אשר בולט בספרה של נאגל-גרוס ואף מסביר באופן חלקי את אופן תיאורן של מערכות היחסים, הוא תיאור חיי המחנה בלקוניות יחסית, בלי פרשנויות נרחבות, מתוך ניסיון לספר את הדברים "כפי שהיו באמת".¹⁶ "אפשר היה להתרגל לכל דבר, גם לכך שהמשרפות בערו יומם ולילה ובלעו את קורבנותיהן. המוטו: 'מה שחשוב – שאני לא אגיע לשם'", כך כתבה מרגלית נאגל-גרוס כמה חודשים לאחר השחרור (שם). ובמקום אחר היא כותבת על אנשי הזונדרקומנדו:

במקרים רבים בחורים אלה נשאו את גוויות הוריהם ובני-משפחה אחרים. בוקר אחד מצאו ידיר טוב שלנו מת. הוא תלה את עצמו. הסיבה: בטרנספורט של הלילה הקודם הגיעה כלתו והיה עליו להמית אותה בגז. הוא לא עמד בזה. זה היה מקרה נדיר, כי בדרך-כלל כולם יכלו לשאת הכול. אלמלא

15 לספרים אחרים המתארים את מערכות היחסים המורכבות בין האסירות ראו למשל Lengyel 1947; Szmaglewska 1947; Lingens-Reiner 1948; Perl 1948.

16 בראיונות שערך הפסיכולוג האמריקני דייוויד בודר במחנות העקורים בשנים 1945–1946, בעדויות הארכיון ההיסטורי היהודי בוורשה (Zydowski Instytut Historyczny Z.I.H., להלן: ז"י"ך) והוועדה ההיסטורית במינכן מאותן שנים (הוועדה ההיסטורית המרכזית נוסדה במינכן מיד לאחר מלחמת העולם השנייה ועסקה, בין היתר, בתייעוד, במחקר ובחקירות מוקדמות נגד פושעי מלחמה) וכן בספרים האוטוביוגרפיים, בולט רצון המרואיינים והמחברים להסביר, להתעכב על מונחים, לעצור ולוודא שהמראיינין או הקורא הבין אותם. ניכרים בהם הצורך שיאמינו לסיפורם, והשאלה אם ניתן להאמין לו, אם ניתן להבין אותו. בקורפוס זה בולט הצורך המידי הדוחק בהבנה ובזיכרון, צורך דחוף שמבטל לעתים את כל השאר. עם זאת, בקורפוס זה בולט חששם של הדוברים שלא יאמינו להם ויותר מכך: שאי-אפשר לתאר את מה שעברו. כך לדוגמה, ועל דרך ההיפוך, מספרת ניצולת אושוויץ הניה פרידמן שרואיינה על ידי בודר ב-7 באוגוסט 1946. פרידמן מדברת על רצונה לשרוד כדי לספר, אך על הקושי ועל חוסר היכולת הנפשית לעשות זאת: "רציתי לכתוב. רציתי לתאר את כל זה. אבל קרעתי לגזרים כל מה שכתבתי. כשהתבוננתי לאחור על החיים במחנה התקשיתי לכתוב את הביוגרפיה של עצמי. [...] לתאר מה בדיוק התרחש במחנה. אינני יכולה. זוהי האמת. אינני יכולה" (ארכיון יד ושם, 7.8.1946, 0.36/2, עמ' 28–39).

חוויתי זאת אישית, לעולם לא הייתי מאמינה שאנשים מסוגלים להפוך עד כדי כך לא אנושיים, ולא הייתי מאמינה עד כמה חזקים יצר הקיום ואינסטינקט החיים (שם, 20; ההדגשה שלי).

הספרות האוטוביוגרפית המוקדמת כוללת תיאורים של מנעד רחב של התנהגויות ותופעות אנושיות הכולל הקרבה, יחסי רעות עמוקים, אך גם איבה, אנוכיות וכללי מוסר שונים משל אנשים בתנאי חיים תקינים. בהקשר זה חשיבותו של הקורפוס המוקדם גדולה. מהשוואה בינו לבין ספרות הזיכרונות המאוחרת עולה כי הניצולות מחברות הספרים המאוחרים בחרו להדיר תיאורים קשים מסוג זה מספריהן. היו חוקרים שלא העמיקו די בקורפוס מוקדם זה, או למצער התעלמו ממנו כדי להציג, באופן מודע או שאינו מודע, תמונה מסוימת של אופני הישרדות נשיים, מתוך תפיסות פמיניסטיות שלהם עצמם. לדעתי, מבחינת ההיסטוריוגרפיה של ההתנסות הנשית במחנה, התייחסות לספרות זו הייתה מחייבת יצירת תמונה מחקרית שונה ומורכבת יותר.

כאמור, חוקרות מובילות בתחום המחקר של נשים ושואה טענו שתרבות הנשים, השונה מתרבות הגברים, היא שהעניקה לנשים בסיס שונה משל הגברים להכרעות מוסריות ורוחניות ולפעילויות בעלות משמעות במהלך חייהן. הן טענו שנשים היו מורגלות בטיפוח ביתן ובני ביתן וכי פרקטיקות אלו תורגמו לאסטרטגיות הישרדות במחנות, כולל דאגה הדדית ואף יצירת "משפחות" חלופיות.¹⁷ אולם לאור הספרות האוטוביוגרפית המוקדמת מתעורר ספק לגבי תקפותה של הטענה החוזרת ונשנית בדבר אופן הישרדותן של נשים במחנה, שלפיה הן נעזרו בסוציאליזציות נשיות מוקדמות ויצרו אסטרטגיות הישרדות שונות משל גברים.

מרתק במיוחד לראות בהקשר זה את ההדרה הפנימית של הניצולות עצמן, שהתרחשה כאמור שנים אחר כך. מעטים מהמקורות המאוחרים מספרים על היעדר עזרה הדדית בין האסירות, ולמעשה, ברובם נמצאים תיאורים של עזרה הדדית. בקורפוס המאוחר משתקפת "רוח הזמן" בתיאורי החברויות בין הנשים, כלומר ניכר רצון, מודע או שאינו מודע, ליצור תמונה חיובית יותר של מערכות היחסים במחנה הנשים. לעומת זאת, כפי שצויין, הניצולות שכתבו אוטוביוגרפיות בשנים המוקדמות לא התחשבו בקורפוס מקורות אחר, בדעת הקהל, באופן שבו עוצב הזיכרון ובדרכים שבהן ראוי לדבר או לספר על השואה, ולא כללו במערכת שיקוליהן היסטוריונים, פסיכולוגים או את בני משפחותיהן. קורפוס הספרות האוטוביוגרפית המוקדמת מציג אפוא תמונה מורכבת שבה החיים במחנה והשבר שגרם לניצולים אינם מיופים או מרוככים ואינם מקלים על הניצולים ועל קהל הקוראים. מתוארים בו באופן כן וברור מאבקים קשים ונואשים בין האסירות, הסותרים את התיאוריה הרווחת במחקר לגבי חברויות בין נשים. אין ספק שהיו חברויות ומאבקי הישרדות משותפים בקרב נשים במחנה אך אי אפשר לקבוע שאלה היו המאפיינים הרווחים. במילים אחרות, אף על פי שבמחקר הושם דגש רב בגילויי התמיכה ההדדית וביצירת "משפחות חלופיות" בקרב האסירות, ואף נטען שהיה זה

17 ראו למשל: Kats and Ringelheim 1983; Ringelheim 1983; Goldenberg 1990; Milton 1993; Goldenberg 1998; Gurewitsch 1998; Baer and Goldenberg 2003; Saidel 2004.

אחד המאפיינים של אסטרטגיית ההישרדות הנשית, הקורפוס המוקדם, מציג תמונה מסובכת יותר של יחסים בין האסירים בכלל, ובין האסירות בפרט, שלא היו חד-ממדיים אלא מורכבים בהרבה, ולמעשה אנושיים בהרבה, על הרע והטוב שבהם.

ייחודיות ההתנסות הנשית בספרה של נאגל-גרוס ניכרת גם באופן שבו היא כותבת על ההשפלה, על עליבות הגוף, ועל החיים בתוך זוהמת צואה. ההבדלים בדרך שבה נשים וגברים חווים וזוכרים את התנסויותיהם ובוחרים לספר עליהן מתגלים באופן מובהק בתיאור תנאי ההיגיינה במחנה. התנאים ההיגייניים והסניטריים במחנות אושוויץ היו מחרידים עבור נשים וגברים כאחד. עם זאת, מהמחקר עולה שהתנאים במחנה הנשים היו גרועים מעט יותר. המחסור במים, בשירותים ובתנאי היגיינה בסיסיים היה מרכיב בולט בחיי היומיום של האסירות.¹⁸ אין פירוש הדבר שהתנאים ההיגייניים במחנה הגברים היו טובים בהרבה או שלא היו בו מגפות ודיזנטריה, אולם היו ככל הנראה הבדלים אובייקטיביים כלשהם. מלבד זאת, יש הבדלים מובהקים בין גברים לנשים בדרך שבה הם זכרו את הנושא וכתבו עליו. בספרי זיכרונות של גברים ניצולי המחנה ההתייחסות לנושא מעטה יחסית, אינסטרומנטלית במהותה ומתמקדת בעיקר בשאלות של אסטרטגיות הישרדות. ברוב המקרים הגברים אינם מזכירים בדבריהם את ההשפלה הכרוכה בהיעדר תנאי היגיינה בסיסיים. לעומת זאת, מרבית ספרי הזיכרונות שכתבו נשים עוסקים בהרחבה ובפירוט בתנאי ההיגיינה הלקויים ובסבל ובהשפלה הכרוכים בהם. העיסוק בבושת הגוף העירום והמזוהם, בהיעדר השער, בהידלדלות הגוף, ובבושת תנאי ההיגיינה שבהם נאלצו לחיות ועמם הסכינו בלית ברירה, בולט בהם הרבה יותר. הסופרת והחוקרת ניצולת אושוויץ רות בונדי כתבה על פגישתה עם תלמידי בתי ספר תיכון שהתקיימה במסגרת לימודי השואה: "נשאלנו, ארבעת הניצולים שמסביב לשולחן הדיונים, מה היה הכי קשה לשאת. שלושת הגברים אמרו כאיש אחד: 'את הרעב'. ואני אמרתי: 'את הזוהמה'" (בונדי 1997, 49).

נאגל-גרוס כתבה:

עד כמה הכל היה מאורגן להשמדה יכול להוכיח גם מצב כלי האוכל. אם מישהי היתה זריזה מאוד, היא השיגה לעצמה מעין כלי אוכל. מים לא היו, כך שבמשך חודשים הכלי לא נשטף. אבל זה לא הכל עדיין. הכלי שימש לעוד מטרה, הוא שימש גם סיר לילה. שהרי לא נמצא כאן כמעט אדם שלא היה לו כל הזמן שלשול. אפשר להבין זאת. התזונה, הקור המתמיד [...] על תנאי ההיגיינה אינני מעיזה אפילו לדבר. כך קרה שכלי אוכל מסוים שימש למטרה כפולה. אך מה זה משנה לחיה שמכנים אותה בלעג, אדם? חיה, גם זו לשון הגזמה, חיה לא היתה יכולה לעמוד בכך, אך גם לא נדרש זאת ממנה (נאגל-גרוס 2003, 23).

האלימות הזאת מקבלת בזיכרונות הנשים משמעות אחרת, לכאורה בלתי צפויה. אין זו אלימות פיזית מכוונת כגון מכות ועינויים או גרימת כאב פיזי, אלא התקפה מכוונת על דבר שמהווה, מבחינה חברתית ואישית כאחד, חלק מהגדרת הנשיות בחברה המערבית — הניקיון, האפשרות

18 ראו למשל את מאמרה של אירנה שצ'לצקה (2003).

להחליף בגדים, לחפוף את השער ולשמור על ההיגיינה הנשית האינטימית. נאגל-גרוס מחברת בקטע שצוטט כאן בין ההשמדה ובין ההשפלה, שכן האני הפך מבחיל. הפרשות הגוף הפכו לחלק בלתי נפרד מחיי היומיום, וכמעט שהיו לחלק מהתזונה. האסירים נאלצו להתמודד עם הנכחה מבחילה ואלימה שלהן בלי יכולת לברוח. החיים במחנה גרמו לאסירים לאבד את תחושת הבושה, להיאלץ לאכול מאותו כלי שבו עשו את צורכיהם, ולא להתבייש עוד בעירום שלהם. חיי המחנה דחקו את האסירים לאפשרות הקיום הקיצונית ביותר של האני שלהם בלי יכולת להתרחק ממנו, בלא מפלט. דווקא בתנאי הקיום הללו היה טמון פוטנציאל השמדה מבעית, שכן הם השמידו את האני, את הדבר האחרון שלכאורה נותר מחוץ לשליטת הגרמנים.

גברים ונשים כאחד סבלו מקיצוניות התנאים הללו, שהביאו אותם בין היתר לאובדן הבעלות והשליטה על הדבר האחד, המצומצם ביותר, שהיה שייך להם במחנה – גופם. אולם דומה שהשוני בין חוויותיהם של נשים וגברים נובע גם מהחינוך המערבי להיגיינה הנשית ומהתפיסה הקושרת בין הקפדה על היגיינה אישית נשית לבין נשיות ומהוגנות. נוסף על התפיסה המסורתית שראתה בנשים את האחראיות לניקיון הבית ובני הבית, החל מראשית המאה העשרים הסתמנה במערב אירופה ובמרכזה מגמה להציב נשים בתפקיד המקדמות והנמענות של יוזמות שנושאן חינוך לבריאות המשפחה, לניקיון ולהיגיינה. עיסוק נרחב בנושא זה היה גם בחברה היהודית בתקופה שבין מלחמות העולם.¹⁹ תופעות אלה נדונו גם במחקרים שעסקו בסוציאליזציות נשיות שקדמו להתנסות במחנה, ובהשפעתן על חייהן במחנה. על פי מחקרים אלה, שלא כמו הגברים, נשים עשו כל שביכולתן להקפיד על תנאי חיים היגייניים.²⁰ במילים אחרות, היגיינה נתפסה כנושא נשי. ההקפדה עליה והסבל הכרוך בהיעדרה נתפסו כתופעות נשיות במהותן. ככל הנראה, נשים גם הרגישו נוח לדבר על נושא זה בעדויותיהן או לכתוב עליו בספרי הזיכרונות. ייתכן אם כן שמיעוט ההתייחסויות הנמצאות בעדויות הגברים ובספריהם לתנאי ההיגיינה הבלתי נסבלים ולהשפלה הכרוכה בהם נובע מהיות ההיגיינה נושא נשי שגברים אינם מדברים עליו, או מהחשש שעיסוק בנושא יהיה בעבורם השפלה נוספת. אם כן, לא רק התנסויות הגברים והנשים במחנה היו בחלקן שונות, אלא גם הכתיבה, הסיפור והזיכרון הם בעלי מאפיינים מגדריים.

ספרה של אודט אלינה בלי פרחים וכלי כתרים (אלינה 2011) יצא לאור בצרפתית בשנת 1947 ובמהדורה שנייה ב־1981, ותורגם לעברית רק בקיץ 2011.²¹ אלינה, בת למשפחה יהודית, נולדה בפריז בשנת 1910. בכגרותה נעשתה אמנית והחזיקה בדעות קומוניסטיות, ובשנת 1940

19 ראו לדוגמה Weindling 1989; Valverde 1992; Hoy 1995; Lupton 1995; Davin 1997. אני מודה לד"ר דפנה הירש על ההפניה למחקרים אלה.

20 סיביל מילטון טענה כי אחד השטחים שבהם אפשר להצביע על הבדלים ברורים בשיעורי ההישרדות בין גברים לנשים, אשר קשורים להתנהגות הנשים, היה ניקיון הבית. לדבריה, ככל הנראה, נשים מתו פחות ממגפות במחנות גירס (Gurs), אושוויץ, טרזין, רוזנברוק וברגן-בלזן בתקופות שבהן הצפיפות לא הייתה כה בלתי נסבלת. הזיכרונות מראים, באופן חוזר ונשנה, כי נשים שטפו וניקו את הבלוקים והפחיתו את אפשרות התפשטות המגפות. לטענתה של מילטון, הרגלים ודפוסי התנהגות קודמים גרמו להבדלים בסיכויי ההישרדות של גברים ונשים (Milton 1993).

21 ראוי לציין לשבח את הוצאת סמטאות על בחירתה המשובחת והאמיצה להוציא את הספר לאור, וכן את התרגום של חגיית בת-עדה ואת אחרית הדבר מאירת העיניים מאת סילבי ז'דינאק בשיתוף עם ונסן לאקוסט.

הצטרפה לתנועת הרזיסטנס וקיבלה את הכינוי המחתרתי הלן. בתחילת פעילותה במחתרת הייתה ממונה על הקשרים שבין הסופרים באזור הדרום, ביניהם קלרה מאלרו ולואי אראגון, ובהמשך הייתה מזכירה אזורית של הצבא הסודי. באפריל 1944, בעת שליחות מחתרתית לפריז, נתפסה אלינה על ידי הגסטפו. היא עונתה, שתקה, גורשה למחנה דראנסי ובהיותה הן יהודייה והן חברת רזיסטנס — נשלחה לאושוויץ. הוריה ואחיה, ז'אן-מקס, נשלחו לאושוויץ שבעה חודשים לפניו, אך לא שרדו. ביום 27 בינואר 1945 שוחרר מחנה אושוויץ בידי הצבא האדום. לאחר שחרורה נישאה ללוחם רזיסטנס לשעבר. היא הייתה פעילה מאוד בארגוני ניצולים ובשנים 1957–1967 שימשה בתפקיד המזכירה הצרפתית של הוועדה הבינלאומית של אושוויץ ואף הוסיפה להיות פעילה במפלגה הקומוניסטית הצרפתית. ב-1959 הייתה חברה בחבר השופטים לאנדרטת הזיכרון הבינלאומית של אושוויץ. במאי 1991 נפטרה.

ספרה של אלינה, וכפי שנראה בהמשך, גם ספרה של שרלוט דלבו, כתוב בשפה רזה, מהודקת, אסוציאטיבית ודלה במכוון במטפורות, בדימויים ובתיאורים ארוכים. דומה שהיא כמו אומרת שהם מיותרים אל מול המציאות של אושוויץ. הספר כולל 12 ציורים פרי עטה המתארים סצנות מחיי היומיום במחנה. הספר אינו מחולק לפי סדר כרונולוגי בהכרח, אלא מורכב מפרגמנטים נושאים כגון "ההגעה", "המקלחת", "הסוודר", "ספטמבר" וכדומה. הרבה מעבר לבחירה הספרותית שבכך, מדובר בשיקוף של בחירה מגדרית, שעליה דובר בראשית הרשימה, מודעת או שאינה מודעת. זוהי בחירתן של הכותבות להתמקד בהתנסויות נשיות, פיזיולוגיות ומגדריות כאחד, קרי, בהתנסויות שנחוו ובדרך שבה בוררים ביניהן, זוכרים אותן ומספרים עליהן. הצמצום והדיוק שבספר מבליטים מעין מעשה חילוף של ההתנסויות שמהותן מגדרית. המחברת מדגישה את הזוועה שבהשתנות גופן של האסירות, את הרס האנושיות שלהן ואת המהפך שעובר במחנה מושג האימהות, אך היא מספרת גם על החברות. כמו בספרים האחרים הנזכרים כאן, בספרה אלינה מפרה טאבוים ושוברת תפיסות מקובלות הנוגעות לנשים ולחברות נשי. עם זאת, מספרה עולה דמות אישה שלמרות התנסויותיה לא איבדה את אמונה באדם ובעולם.

את האלימות, העליבות, חוסר האונים וההתעללות שספגה מידי האסירות הוותיקות היא מתארת כיושב חסכני, המעצים את הזוועה. שלא כמו בספרי זיכרונות רבים אחרים, הכוללים תיאורים ארוכים ומפורטים של התנסויות במחנה, בספרה של אלינה התיאורים מזוקקים ומדויקים. את הלם ההגעה למחנה, למשל, היא מתארת בארבעה משפטים קצרים וחותכים: "כשירדנו מהקרונות נערך מיון קפדני. רק תשעים ותשע מתוך כאלף וחמש מאות הנשים שהיו במשלוח שלנו, נכנסו חיות למחנה. לקחו מאיתנו הכל. מצאנו את עצמנו מעורטלות, מקועקעות, מגולחות ביד גסה. הבנו אך ברוחק שעודנו בחיים. במשך חלק מן הלילה השאירו אותנו לחכות באולם אדים מחניק, איש לא ידע למה. הפולניות היכו אותנו מכות רצח" (אלינה, 2011, 17).

בהמשך מתוארות האסירות שנכנסו למחנה בשני משפטים הנדמים כלקוחים מחזיון זוועה, ומשווים בין המציאות שבה היא נתונה ושבה היא גם צופה כמו מן הצד, לבין מקור או דימוי

ספרותי: "הנשים האלה שהגיעו לדרגת רזון בלתי נתפשת, או להפך, שגופן התעוות בגלל בצקת הרעב, איבדו כל סממן נשי, במערומיהן הרופסים וגולגולותיהן המגולחות. למראה עדת הנשים העירומות הללו לא יכולתי שלא להיזכר ב"נשים מקוללות" של בודלר" (שם, 26). בהשוואה זו טמונה האמירה שהמציאות שענינה חוזות בה נדמית לעולם שנתפס עד אז כאפשרי רק בממד הספרותי-בדיוני, כהתרחשות שעד אושוויץ הייתה יכולה להתקיים בספרות בלבד. המראה נלעג, עלוב ומדכא, היעלמות הסממנים הנשיים מודגשת היטב.

אף שאלינה מייחסת חלק חשוב משמירת האנושיות שלה עצמה לחברות, היא מתארת גם מקרים שבהם ערכי מוסר ובעיקר חברות נשי שקדם למלחמה ונורמות התנהגות שנחשבות כנשיות נעלמו בשל מציאות החיים במחנה: "כשאחת מאיתנו מתה עטות עליה האחרות וכמו להקת עורבים נלחמות על הירושה האומללה. איזו חמסנות נטולת רסן בעבור בלויי סחכות עלובים" (שם, 33). ובמקום אחר: "גם בתוך הסבל שהיינו שרויות בו שמרו מרבית הנשים על ראייה מוגבלת וצרת אופקים ועל ההכרה המוחלטת ש'מגיע להן'. אנשים תמיד נוטים לחשוב שרק להם יש צרות. כאילו החמלה שעוד נותרה בלבם, אין בה אלא כדי לרחם על עצמם" (שם, 63). בו בזמן היא מקדישה חלקים נרחבים מספרה לחברות שידעה במחנה: "היא לא הייתה יפה, עם האף הבשרני שלה, עיניה הכבויות קמעה, מבנה גופה החסון, המסורבל. נבונה, אך לא מושכת במיוחד. היא פשוט הייתה חברה שלי. [...] עבדנו יחד, יחד היה לנו קר, יחד סבלנו. נהגתי לתת לה לחם, כי היא הייתה רעבה יותר ממני. בשעות הערב חבשה את הפצעים שלי, בסבלנות. [...] חברה עוזרת מאוד לשאת את הסבל" (שם, 68–70). אלינה ידעה במחנה יחסים בין-אישיים קשים אך גם חברות, והיא מתארת את שני הדברים גם יחד.

בפרק הנקרא "יום ראשון אחד בחודש מאי" אלינה מתארת אירוע שהתרחש במאי 1944. כמאה אסירות יהודיות הוצעדו בשיירה לעבר תאי הגזים. לתדהמתן, עם הגיען לתא הגזים, במקום להורות להן להתפשט ולהיכנס אליו פקדו עליהן אנשי הס"ס שליוו אותן לקחת עמן חמישים עגלות תינוקות ריקות שהיו שייכות לתינוקות שנרצחו בלילה הקודם, ולהסיען לנקודה אחרת לצורך משלוח לגרמניה. אלינה תיארה זאת כך:

הבוקר באו לקחת מאה נשים מהבלוק שלנו. [...] כמו תמיד במקרים כאלה, לא ידענו אם עומדים להוביל אותנו לכבשן או לביקורת כנים, או שמא ללאגר אחר. ביום הזה הייתה הסיבה עצובה יותר משיכולנו להעלות בדמיון. היינו צריכות להסיע מאה עגלות ילדים לאושוויץ. [...] היו שם עגלות מכל מין וסוג. גדולות, נמוכות, ישנות, חדישות, יפות, עלובות. אולם כולן היו עדיין חמימות מהתינוקות שחסו בתוכן, ונשרפו זמן קצר קודם לכן. מאה נשים נלקחו כדי לערוך את המסע המבעית הזה. מאה נשים שהיו או שיכלו להיות אימהות. מאה נשים שאימהות יכלה להיות סיבת הקיום שלהן. מאה נשים רעדו מאימה למגע דבר-מה מתוק ורך יותר מכל. מאה נשים הגיעו אל תהום הסבל והייאוש (שם, 27–28).

באירוע זה נכחה גם ניצולת המחנה והסופרת היהודייה האיטלקייה ג'וליאנה טרסקי (Tedeschi). היא תיעדה אותו בספרה *Questo povero corpo*, שנכתב אף הוא בשנת 1946, ותורגם לעברית בהוצאת יד ושם בשנת 2000, בשם *יש מקום על פני האדמה* (טרסקי 2000).

תיאורים של אותו אירוע שולי יחסית, שבו לקחו חלק מאה נשים בלבד, נדירים למדי. מרתקת העובדה ששתי הסופרות התייחסו לפן המגדרי של האירוע ושתייהן בחרו להוסיפו לספריהן בפרק נפרד. כך כתבה על האירוע טדסקי, שהשאירה את שתי בנותיה במחבוא באיטליה:

הנשים נכנסו דרך הדלת הגדולה וחיכו באולם הכניסה. חמישים עגלות תינוק חיכו להן. הגרמני פקד על כל אחת לקחת עגלה ולדחוף אותה, בשורות של חמש, לאורך שלושה קילומטרים עד המחסן שבו נאסף ומוין השלל שנלקח מרכבות הגירוש. המתח רפה, אבל בפניה של כל אשה נחרץ קמט של כאב. התהלכה המשונה נעה קדימה: האימהות שהשאירו את הילדים במרחקים הניחו את ידיהן על ידית העגלה, חיפשו מתוך הרגל את התנוחה הטבעית, ודאגו להרים את הגלגלים הקדמיים לפני כל מכשול בדרך. הן ראו גנים, שדרות, תינוקות ורדרדים מנמנמים בעגלות מתחת לשמיכות אווריריות ורודות ותכולות. הנשים שאיבדו את ילדיהן בקרמטוריום התנסו בגעגועים פיזיים לעולל צמוד לשדן, ולנגד עיניהן לא ראו אלא שובל ארוך של עשן אובר באיין-סוף. הנשים שלא היו אימהות דחפו את העגלות בשלומיאליות. הן חשבו שלעולם לא יהיו עוד אימהות, והודו לאלוהים על כך. ובעיפות אומללה של גולים נרדפים היו העגלות חורקות ומיטלטלות ומתנגשות זו בזו (שם 2000, 88).

לורנס לנגר, חוקר ספרות שואה ותיק, נמנה עם השואלים אם יש מקום למחקר מגדרי של השואה (Langer 1998). אף על פי שבמרבית מחקריו הוא נמנע מלהעניק מקום נפרד ומיוחד להתנסות הנשית בשואה, הרי בנוגע למאפיין אחד, האימהות, הוא מדגיש את ההבחנה המגדרית ואת ייחודיותה של התנסות זו. לטענתו, ליכולתן של נשים ללדת הייתה משמעות מיוחדת בכל הנוגע למאמציהן לשרוד במהלך השואה ולאחריה, ומשמעות זו הן לא יכלו לחלוק עם גברים (שם, 362). בנתחו עדויות של ניצולות אשר איבדו את ילדיהן במהלך השואה, קובע לנגר שהפגיעה המהותית באימהותן המשיכה לרדוף נשים אלה בזיכרונותיהן ובציפיותיהן בנתיב של סבל מיוחד וחסר כל אפשרות של גאולה או של תיקון (שם, 353). לטענת לנגר, נשים אלה חשו שאובדן זה, שחוו הן עצמן או דרך התבוננות בנשים אחרות באושוויץ, השפיע עליהן באופן חריף. לעתים התבטאה השפעה זו בחוסר רצון ללדת, או אם ילדו, בקשיים חמורים בחיבור רגשי לילדיהן. חלק מנשים אלה העידו שלאחר התנסות זו הפך לבן לאבן והן נעשו נכות מבחינה רגשית. לדבריו, כאשר נשים איבדו את ילדיהן — במקרים של רצח ילדים ותינוקות בידי הגרמנים, או בשל הפלות במחנה — הן הוכרחו למעשה לדחות את הדבר שהן ראו בו את אחד מתפקידיהן הטבעיים המרכזיים שהגדירו אותן כנשים בכלל וכאימהות בפרט. בתוך מערכת הערכים הכאוטית שנוצרה בידי הגרמנים בעבור הקורבנות, הפך רגע הלידה לרגע של מוות — עבור הילדים באופן ממשי ועבור האימהות באופן מטפורי (שם, 354–359). שרלוט דלבו, שדיון מורחב בספרה יובא מיד, כתבה בקטע מלא עוצמה כי באושוויץ חדלו האימהות מלהיות אימהות. בדבריה היא אינה מתייחסת אל עצמה, כאם פוטנציאלית, אלא אל אמה שלה, כבת. במקרים מסוימים אפוא הפכו הנשים, ובמקרה זה האימהות, לגוף אנושי בלבד, נטול מאפיינים פיזיולוגיים נשיים, לאיברים נפרדים. הן נותקו בכפייה ממגוון המשמעויות הקושרות בין מין, אימהות ומגדר. כך כתבה:

אמי

היא הייתה ידיים, פנים

הם הכריחו את אמותינו להתפשט לפנינו

כאן אימהות אינן אימהות לילדיהן עוד (Delbo 1995, 12).

גם אלינה מספרת על אמה, ובפרט על ידיה, על הרוך והנחמה שמצאה בהן, על העובדה שהיעדרן במחנה הביא אותה לידי טירוף: "שבתי וראיתי את כפות הידיים היפות של אמא. לבנות כל כך, רכות כל כך. והידיים האלה, שדמו לציפורים גדולות של רוך, נעשו לשיגעון שאוחז ואינו מרפה. בחלומותיי בעת שישנתי, ובחלומותיי בעת שהייתי ערה, ראיתי אותן מתנופפות לנגד עיני, מלטפות את ראשי, ויותר מכל השתוקקתי להיות מסוגלת לנשק אותן" (אלינה 2011, 34–36).

הטרילוגיה *Auschwitz and After* (Delbo 1995) מאת שרלוט דלבו היא דוגמה מרתקת לטענתי שההתנסות הנשית באשוויץ משלבת בין חוויה אוניברסלית של ריסוק האני בשל תנאי המציאות המרסקת של המחנה, ובין חוויה ייחודית בעלת מאפיינים מגדריים מובהקים. אני טוענת שהן החוויה האוניברסלית של הנשים והן החוויה הייחודית המגדרית שלהן הודרו מההיסטוריוגרפיה ומהזיכרון הקולקטיבי בישראל. דלבו מבטאת את הייחוד המגדרי בהתייחסה לנושאים כגון אימהות, היגיינה, חֶבְרוֹת והגוף הנשי. אך בד בבד כתיבתה אוניברסלית מאוד, ומבחינות רבות היא משיקה לכתיבתם של סופרים ניצולים כפרימו לוי, ז'אן אמרי, רובר אנטלם ותדאוש בורובסקי, העוסקים בקריסת האמון באדם ובעולם לאחר השואה ובסוג מיוחד של הרס האני המתרחש בתנאי הקיצון של המחנות. כפי שנאמר, כתביהם של הסופרים הגברים תורגמו בסופו של דבר לעברית, עם התכרות החברה הישראלית וחרף קשיי ההתמודדות שלה עם הנושא, והפכו לקלאסיקות. לעומתם, ספרה של דלבו, המוזכר עמם כיום בנשימה אחת בשל איכויותיו הפילוסופיות והספרותיות, לא תורגם עד היום. קשה לטעון חד-משמעית שהספר לא תורגם מאחר שדלבו הייתה אישה, וסביר להניח שישנו משקל גם לעובדה שהייתה לא יהודייה — בניגוד ללוי ולאמרי אך כמו אנטלם ובורובסקי, שספריהם תורגמו אם כי מאוחר יחסית.²² עם זאת, אני מבקשת להציע, בזהירות, שדלבו אכן הודרה מהעברית מסיבות מגדריות. אם כן, בעקבות השינויים בזיכרון הקולקטיבי שציינתי קודם, ובעקבות השינויים האמורים בנוגע להכרה בייחודה של ההתנסות הנשית בשואה, ניתן למצוא היום ספרות בעברית על אודות החוויה ה"נשית" בשואה. לעומת זאת, ספרים שכתבו נשים שהם בעלי אופי אוניברסלי או מהורהר יותר על החיים ועל האדם במחנה, ושכתובים באופן

²² ספר הזיכרונות של פרימו לוי *ההפוגה* ראה אור בשנת 1963, ותורגם לעברית בשנת 1979 (לוי 1979), אך ספרו *הזהו אדם?*, שראה אור כבר ב-1947, תורגם לעברית רק בשנת 1988 (לוי 1988). קובץ מסותיו של ז'אן אמרי *מעבר לאשמה ולכפרה* ראה אור בשנת 1966 ותורגם לעברית בשנת 2000 (אמרי 2000). ספרו של תדיאוש בורובסקי *פרידה ממריה* הוא קובץ שמכיל סיפורים מעטים שתורגמו לעברית בשנת 1996 (בורובסקי 1996). סיפוריו של בורובסקי נכתבו וראו אור בפעם הראשונה בשנים 1946–1948. לאחר התאבדותו בשנת 1951 כונסו כל כתביו וראו אור ב-1954. ספרו של רובר אנטלם *המין האנושי* יצא לאור בשנת 1947 ותורגם לעברית בשנת 2011 (אנטלם 2011).

חריג, הן מבחינה נושאית והן מבחינה צורנית, לא נכנסו עדיין לפנתאון ה"חשובים" מספיק לתרגום, ובייחוד לא לפנתאון ה"מקובלים".

הטרילוגיה *Auschwitz and After* (*Auschwitz, et après*) נכתבה בצרפתית בין השנים 1946–1947. חלקה הראשון, *איש מאתנו לא יחזור* (*Aucun de nous ne reviendra*), יצא לאור ב-1965; חלקה השני, *ידע חסר תועלת* (*Une connaissance inutile*), ראה אור ב-1970 וחלקה השלישי והאחרון, *מתכונת ימינו* (*Mesure de nos jours*), ראה אור ב-1971. הטרילוגיה תורגמה לאנגלית בשנת 1995 בידי רוז למון.²³ המחברת תיארה ביצירתה את השנה שבה הייתה אסירה באושוויץ ובמחנות אחרים, וכן רגעי הבזקים מחייה לאחר השחרור. הטרילוגיה כתובה בפרווה לרית מדויקת, דלה בתיאורים ארכניים ובדימויים. הטרואומות והזוועות מתוארות באיפוק ובאופן צלול ועדין, ודווקא מפני שהתיאורים מותרים מרחב למחשבה, להרהור ולדמיון, וכוללים שאלות יותר מאשר תשובות, עוצמתם רבה מתיאורים מפורטים וחודרניים. שאלותיה של דלבו הן הגות קודרת על אודות המין האנושי והטבע האנושי. עם זאת, בדומה לספרים האחרים שנדונו, עולים מכתבתה גם חמלה, חסד ורחמים, שגם הם חלק מהאנושי, אפילו באושוויץ.

שרלוט דלבו נולדה בעיירה קטנה ליד פריז בשנת 1913. בנערותה הצטרפה למפלגה הקומוניסטית ולאחר נישואיה ל'ז'ורז' דודאק (George Dudach) הפכה לאשת תיאטרון. לאחר כיבוש צרפת בידי הגרמנים הצטרפה עם בן זוגה לרזיסטנס ובמרץ 1942 הם נתפסו על ידי הגרמנים. בן זוגה נורה למוות ודלבו הייתה אסורה במחנה מעבר ליד פריז במשך כשנה, עד שנשלחה בינואר 1943 לאושוויץ עם חברות רזיסטנס אחרות. רק 49 מתוך 229 האסירות שרדו. דלבו וחברותיה הועברו למחנה בירקנאו, אחר כך למחנה ראונסבריק, ושם שוחררו. בשנת 1985 נפטרה.

בהקדמה לתרגום האנגלי של ספרה כתב לורנס לנגר: "היא החלה את ספרה במילים *Expliquer l'inexplicable*, 'להסביר את מה שלא ניתן להסבירו', ובדומה לפרימו לוי, היא עדיין מנסה לעשות זאת ארבעים שנה לאחר מכן" (Langer 1995, xi). דלבו מבחינה בין שני סוגי זיכרון: הזיכרון הרגיל, של הזמן העכשווי, הדוחק בנו להתייחס לאושוויץ כאל חלק מאירוע היסטורי שהתרחש בעבר, ומשחרר אותנו מכאב הזיכרון של מה שלא ניתן לזכרו. לעומתו, ישנו זיכרון עמוק, שאינו מאפשר לאני של אושוויץ להשתחרר באמת: "אושוויץ חרות בזיכרוני באופן עמוק כל כך עד שאיני יכולה לשכוח רגע מהתנסותי שם". "אז את גרה עם אושוויץ?" היא כמו שואלת את עצמה, "לא, אני מתגוררת על ידו. אושוויץ [...] מוצפן בעור הזיכרון [...] המבודד אותו מהאני הנוכחי שלי" (שם). דלבו, אומר לנגר, אינה מזהה את האני הנוכחי שלה עם "האני של אושוויץ" והיא מדברת על האחרון באופן דיסוציאטיבי. אך ניסיונה וכתבתה, כמו אלה של אחרים, מפריכים את התיאוריה שלה עצמה על האפשרות לבודד את האחד מהשני (שם, xi–xii).

²³ מהדורה מוגבלת של חלקה הראשון של הטרילוגיה בתרגום ג'ון גיטנס יצאה לאור באנגלית בשנת 1968 בהוצאת גרוב.

דלבו כותבת בספרה על חזרתה לחיים, לעולם "שלנו", אולם באותו המשפט היא מטילה בספק את עצם האפשרות לחזור.

שכתי מעולם אחר

אל העולם הזה

שמעולם לא עזבתי

ואינני יודעת

איזהו מהם אמתי

הגר לי האם אכן שכתי

מן העולם האחר? (Delbo 1995, 224).

השאלה רטורית, ולאחר הצגתה היא עונה: לא, היא עדיין שם, מתה מעט יותר בכל יום שעובר. היא גם אינה יכולה להבחין בין מציאות העולם ההוא לבין מציאות העולם שאליו חזרה:

ככל שהדבר נוגע לי

אני עדיין שם

גוססת שם

מעט יותר כל יום

מתה שוב ושוב

את מותם של אלה שמתו

ואינני יודעת עוד איזהו האמתי

העולם הזה, כאן ממש

או העולם ההוא שם

עכשיו

אינני יודעת עוד

מתי אני חולמת

ומתי אינני חולמת (שם).

אין ספק שאמירה מסוג זה הייתה עלולה ליצור רגישות בעייתית בחלקים מהחברה הישראלית. עד היום פעמים רבות זיכרון השואה מנותב להקשרים לאומיים ומורחק מהתמודדות אמיתית ואמיצה עם שאלות של טראומה וחוסר אונים. כאן לא שאלו אם הניצולים חזרו, או איך חזרו ומה איבדו. כאן הרבו לשתוק ולהשתיק בנושא הטראומה, בוודאי כאשר דובר בניצולי המחנות, ותחת זאת הרבו לרומם ולפאר את החזרה לחיים. למעשה, דלבו מעלה את השאלה המחרידה, המבעיתה את הניצולים ואותנו הקוראים: האם ניתן לחזור משם? דלבו, כך היא עצמה כותבת, מתה באושוויץ אך גם הצליחה לחזור מארץ מוות זו. אולם גילוי זה נעשה במחיר כבד כל כך עד שכלל לא בטוח שחזרה.

כמו לוי, השואל אם ניתן בכלל לספר על התנסות הקורבנות, הניצולים וגם המתים, גם דלבו עוסקת בסתירה הפנימית שבעדות. השאלה הנותרת פתוחה בכתבי שניהם, כמו אצל אחרים, היא האם אפשר באמת להעיד על התנסות זו באוזני ה"אחרים", אנחנו? האם באמת ניתן לכתוב על טראומה? והאם יש מי שיקשיב?

שבתי מן המתים

והאמנתי

שמכך באה לי הזכות

לדבר אל אחרים

אך כשניצבתי מולם פנים אל פנים

לא היה לי דבר לומר מפני

שלמדתי

שם

שאינך יכול לדבר אל אחרים (שם, 228).

ואם אי-אפשר לדבר עם אחרים באמת, לשם מה ולשם מי לחזור? אנו, שלא היינו שם, עומדים מול העדים. עבורנו הם "האנשים הרזים" שעליהם כתבה סילביה פלאט: "אשר בעת מלחמת הרעב הממושכת / מצאו בעצמם את הכישרון להתמיד / ברזונם, כדי לבוא, אחר כך, / אל תוך חלומותינו הרעים, ואימם / לא ברובים, לא בגידוף / אלא שתיקה רזה".²⁴ הכישרון להתמיד הוא כישרון הגוף הרזה והשפה המתה להתמיד ולחזור ולא להניח, לא להרפות, לחדור לעומק מחילות הנפש המבוהלות שלנו, להזכיר לנו את העובדה שהם עלו בגורל ולא אנחנו, ולעורר בנו את המחשבה שאולי הטראומה שעברו הייתה הרסנית ומזהמת כל כך עד שהיא יכולה לדבוק גם בנו. וייתכן גם שזהו בעצם החשש האפל, הפחד האולטימטיבי, שאנחנו היינו יכולים להיות שם במקומם. ומה היה קורה אז לנפשנו? לחברתנו? אולי אין פלא שהספר לא תורגם. היעדר, מגדר, כתיבה אוטוביוגרפית והיסטוריוגרפיה עמדו בלב רשימה זו. הספרים שנסקרו כאן נכתבו בידי נשים ניצולות מחנה אושוויץ מיד לאחר השואה. הן ניסו, כל אחת בדרכה, לתאר את התנסותן, לתת לה קול, ביטוי. אך האם ניתן לתאר טראומת קיצוץ זו? האם אפשר לכתוב על השואה ולספר עליה לאחרים כדי שיבינו, במובן הבסיסי של מסירת ידע, תחושות ורגשות — וכיצד? גם שאלה זו מהדהדת ברשימה זו.

יריעה ארוכה יותר הייתה מאפשרת לי להראות כיצד גם בזיכרונות שהוצגו כאן כנשיים מאוד אפשר כמובן למצוא חוויות אנושיות משותפות לגברים ולנשים. אני מודעת היטב לעובדה שיהיו שיאמרו שנשים וגברים חווים את חייהם אחרת, שקשה ואולי בלתי אפשרי לדבר על התנסות כלל-אנושית, שמדובר בטענה מיושנת. עם זאת, לדעתי, דווקא בגלל מהותו הקיצונית של אושוויץ היו במחנה התנסויות שקשה לסרטט ביניהן קו מפריד, חד-משמעי ומובהק, על פי

²⁴ מצוטט אצל לב 1989, 268, ובתרגומה, מתוך Plath 1981.

הדרכים השונות שבהן גברים ונשים חוו אותן. האם אפשר להצביע על הבדלים בכאב האובדן? האם אפשר למצוא הבדלים בדרך שבה בני אדם חווים אימה ופחד? האם ניתן למדוד סבל, ועל פי זה להסיק מסקנות ולסרטט קו מפריד בין המינים? האם חמלה, הקרבה ושמחה נבדלות באופן מהותי בין המינים? אני חושבת שקביעות מסוג זה מצמצמות תפיסות רחבות לגבי בני אנוש. יתרה מכך, בהקשר זה אני חושבת שיהיה נכון יותר לסרטט הבחנות בין בני אדם בהתחשב במכלול המורכב, העדין והקשה לפענוח של אישיותם, של האני שלהם ושל הדרכים שבהן הם נוצרו ועוצבו, ולהסתמך פחות על הפן המגדרי. "איכויותיהן של תחושות אינן ניתנות להשוואה כשם שאינן ניתנות לתיאור", כתב ז'אן אמרי (אמרי 2000, 79–80).

ברשימה זו נדונו שלושה ספרים בלבד, אולם הם מייצגים את מסקנותיי ממחקר מקיף בהרבה, העוסק בהבדלים בין נשים לגברים באושוויץ, אך גם מצביע על העובדה שהיו להם התנסויות משותפות. יתרה מכך, כפי שהראיתי כאן בקצרה, בחלק מהמחקרים בנושא נשים ושואה ניתן לדעת למצוא מסקנות בנוגע לייחוד ההתנסות הנשית אשר מכפיפות את מציאות החיים במחנה לתיאוריות בנות זמננו, ומתעלמות לעתים ממקורות המציגים תמונה מורכבת יותר וחד-משמעית פחות. לנוכח זאת, ההבחנה שנעשתה כאן בין הספרים המוקדמים, ובעיקר אלה שנכתבו בין 1945 ו-1947, ובין הספרים המאוחרים יותר, מקבלת משנה תוקף מהותי. בעדויות ובספרי הזיכרונות המוקדמים נמצאים גם תיאורים דומים מאוד של גברים ושל נשים. לעומת זאת, בכתבים מאוחרים יותר ניתן למצוא הבחנות מגדריות מובהקות, ולעתים, כך דומני, מובהקות מדי, בנוגע להתנהגויות אנושיות במציאות החיים המרסקת של המחנה. לדעתי, הן הניצולות מחברות הספרים המאוחרים והן החוקרות הושפעו מתפיסות מגדריות בנות הזמן. קורפוס המחקרות המוקדם מציע תמונה מורכבת יותר שלא תמיד ניכרים בה הבדלים מגדריים משמעותיים אלא דווקא מאפייני התנהגות דומים למדי של גברים ונשים. ואולם קורפוס זה לא היה המקור העיקרי שעליו התבסס המחקר לאחר השואה והוא לא עמד בבסיס הנרטיב שקודם על ידי מחקרים. במילים אחרות, דומני שניתן להצביע על ייצוגים החורגים מהמציאות ההיסטורית, שיש בהם מעין "יישור קו" של ניצולות וחוקרים כאחד עם תפיסות מגדריות-חברתיות. "אפשר להוכיח כל תזה", כתבה רות בונדי בכואה לדון במערכות היחסים בין האסירות בגטו טרזין, והוסיפה: "מעשרות עדויות וזיכרונות של נשים על גטו טרזין עולות הוכחות לאחווה, לעזרה הדדית, לידידות והקרבה בין הנשים, לחיים סדורים בצוותא. באותה מידה אפשר לקרוא גם את ההפך" (בונדי 2002, 51).

יחד עם זאת, טענתי המרכזית, גם אם אני בוחנת אותה בזווית, היא כי באושוויץ אמנם הייתה התנסות מגדרית ייחודית לנשים. התנסות זו, כך אני טוענת, נבעה משילוב של שלושה גורמים מרכזיים: הפיזיולוגיה הנשית, ראיית העולם הנאצית, והפן המגדרי, הכולל את הדרך שבה נשים חוות את חייהן, וזכרות את התנסויותיהן ומספרות עליהן. בדיון על הספרים האמורים בחנתי מאפיינים מועטים בלבד והתמקדתי ביחסן של נשים לתנאי ההיגיינה במחנה, לנושא האימהות ולמערכות היחסים בין האסירות. לא דנתי כלל במגוון נושאים נשיים במובהק ומגדריים במובהק, שהפכו את חווייתן של הנשים באושוויץ לייחודית, כמו המחזור

החודשי והפגיעות המינית, העובדה שבראיית העולם הנאצית נתפסו הנשים היהודיות בעיקר כמולידות הדור היהודי הבא ועוד גורמים שהיו מרכיבים מהותיים בהתנסותן הייחודית של נשים יהודיות באושוויץ.

שרלוט דלבו, אשר עליה ועל כתיבה כתבתי כאן מנקודת מבט משולבת, נשית ואוניברסלית גם יחד, משיבה אותי לשאלות שהצגתי בראשית הרשימה על ייחודו של הקורפוס המוקדם של ספרות הזיכרונות הנשית ועל אודות כתיבתו בעברית או תרגומו לעברית. דומני שייחודו של קורפוס זה וחשיבותו הולכים ומתבהרים למצער בקרב היסטוריונים. השאלה השנייה בדבר הכתיבה בעברית והתרגום לעברית של הקורפוס המוקדם מורכבת יותר ויידרש לה מקום נרחב ומעמיק יותר במחקר. ברשימה זו נדרשתי להסבר שלדעתי הנו מרכיב מרכזי בתשובה ובמרכזו עומדת השאלה שניתן זה מכבר להגדירה כקלאסית: מהו ומיהו האדם בשואה ומה עוללה התנסות קיצוץ זו לבני האדם – אך לא לאדם הרוצח או משתף הפעולה אלא לקורבן? בסופו של דבר יש רק אדם, שנברא בצלם ושהדומים לו, האחראים לסבלו, גם הם נבראו בצלם. אבל דווקא את האדם הזה שנדמה לכאורה פשוט כל כך, רק אדם, כל אדם, החברה הישראלית התקשתה לקבל, לתרגם, לחשוב על מורכבותו, ועל אחת כמה וכמה כאשר נשים, אשר התפיסה החברתית הבסיסית, הסטריאוטיפית כמעט, רואה בהן מוסריות, אנושיות ומכילות יותר מגברים, כתבו עליו ועל ההתנסויות שחווה בשואה. "אתה הראשון ואתה הנשאר אחרון, [...] "הקשב ללבי הקשה בדין, ראה את עֲנִי", כתב דן פגיס בשירו "עדות אחרת". "משתפי הפעולה שלך, מיכאל, גבריאל / עומדים ומודים / שאמרת: נעשה אדם, / והם אמרו אמן" (פגיס 1991, 138).

ביבליוגרפיה

- אמרי, ז'אן, 2000, מעבר לאשמה ולכפרה: ניסיונותיו של אדם מוכס לגבור על התבוסה, תל אביב: עם עובד.
 אנטלם, רובר, 2011, המין האנושי, תל אביב: עם עובד.
 באומל תידור, יהודית, תשנ"ה. "חקר האשה והמשפחה בתקופת השואה: סקירה היסטוריוגרפית", יהדות זמננו: שנתון לעיון ולמחקר 9, עמ' 45–59.
 _____, 1996. "חגרה בעוז מותניה": גיבורות השואה בזיכרון הקולקטיבי", דפים לחקר תקופת השואה יג, עמ' 189–201.
 בונדי, רות, 1997, שברים שלמים, תל אביב: גוונים.
 _____, 2002. שורשים עקורים: פרקים בתולדות יהדות צ'כיה, 1939–1945, ירושלים: יד ושם, בית טרזין.
 בורובסקי, תדיאוש, 1996, פרידה ממריה, תל אביב: עם עובד.
 ברטוב, עמר, 1999. "קיטש וסרזים בפלנטה של ק. צטניק: נוער ישראלי מרמיין את השואה", אלפיים 17, עמ' 148–175.

גבע, שרון, 2011. אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
 הרצוג, אסתר (עורכת), 2006. נשים ומשפחה בשואה, בני ברק: הוצאת אוצר המשפט.
 לוי, פרימו, 1979, ההפוגה, תל אביב: עם עובד.
 _____, 1988. הזהו אדם? תל אביב: עם עובד.
 טרסקי, ג'וליאנה, 2000. יש מקום על פני האדמה, ירושלים: יד ושם.
 לב, אלאונורה, 1989. סוג מסוים של יתמות, תל אביב: עם עובד.
 פגיס, דן, 1991. כל השירים, ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק.
 שטאובר, רוני, 2000. הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים:
 יד בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון.
 שצ'לצקה, אירנה, 2003. "הנשים", ישראל גוטמן ומיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של
 מחנה מוות, ירושלים: יד ושם, עמ' 395–397.

- Baer, Elizabeth R., and Myrna Goldenberg, 2003. *Experience and Expression: Women, The Nazis, and the Holocaust*, Detroit: Wayne State University Press.
- Bos, Rachel Pascale, 2003. "Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference," in Elizabeth Roberts Baer and Myrna Goldenberg (eds.), *Experience and Expression: Women, The Nazis and the Holocaust*, Detroit: Wayne State University Press, pp. 23–52.
- Briedenthal, Renate, Atina Grossmann and Marion Kaplan (eds.), 1984. *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*, New York: Monthly Review Press.
- Davin, Anna, 1997. "Imperialism and Motherhood," in Frederick Cooper and Ann Laura Stoler (eds.), *Tensions of Empire*, Berkeley: University of California Press.
- Goldenberg, Myrna, 1990. "Different Horrors, Same Hell: Women Remembering the Holocaust," in Roger Gottlieb (ed.), *Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust*, New York: Paulist Press, pp. 150–166.
- _____, 1998. "Memoirs of Auschwitz: The Burden of Gender," in Dalia Ofer and Lenore Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press, pp. 327–339.
- Gurewitsch, Brana, 1998. *Mothers, Sisters, Resisters: Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust*, Tuscaloona: University of Alabama Press.
- Hertzog, Dagmar (ed.), 2009. *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, New York: Palgrave Macmillan.
- Hoy, Suellen, 1995. *Chasing Dirt: The American Pursuit of Cleanliness*, New York: Oxford University Press.
- Kats, Ester, and Joan Ringelheim (eds.), 1983. *Proceedings of the Conference: Women Surviving the Holocaust*, New York: Institute for Research in History.

- Langer, Lawrence, 1995. "Introduction," in Charlotte Delbo, *Auschwitz and After*, New Haven and London: Yale University Press, pp. ix–xviii.
- _____, 1998. "Gender Suffering? Women in Holocaust Testimonies," in Dalia Ofer and Lenore Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press.
- Leitner, Isabella, and Irving Leitner, 1978. *Fragments of Isabella: A Memoir of Auschwitz*, New York: Dell Publishing Company.
- Lengyel, Olga, 1947. *Five Chimneys: The Story of Auschwitz*, Chicago: Academy Chicago Publishers.
- Lingens-Reiner, Ella, 1948. *Prisoners of Fear*, London: Ace Books.
- Loftus, Elizabeth, Bjorn Levidow and Sally Duensing, 1987. "Who Remembers What? Gender Differences in Memory," *Michigan Quarterly Review* 26(1), pp. 64–85.
- Lupton, Deborah, 1995. *The Imperative of Health: Public Health and the Regulated Body*, London: Sage.
- Milton, Sybil, 1993. "Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women," in Carol Rittner and John Roth (eds.), *Different Voices: Women and the Holocaust*, Occasional Papers From The Institute for Research in History, New York: Paragon House, pp. 213–249.
- Ofer, Dalia, and Lenore Weitzman (eds.), 1998. *Women in the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press.
- Perl, Gisella, 1948. *I Was A Doctor in Auschwitz*, New York: Ayer Publishers.
- Plath, Sylvia, 1981. "The Thin People," *The collected Poems of Sylvia Plath*, ed. Ted Hughes, New York: Harper & Row, p. 64.
- Ringelheim, Joan, 1983. "The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust," *Simon Wiesenthal Center Annual* 7 (September), pp. 1–24.
- Rittner, Carol, and John K. Roth (eds.), 1993. *Different Voices: Women and the Holocaust*, New York: Paragon House.
- Saidel, Rochelle, 2004. *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Schoenfeld, Gabriel, 1998. "Auschwitz and the Professores," *Commentary* 105(6), pp. 5–42.
- Szmaglewska, Seweryna, 1947. *Smoke Over Birkenau*, New York: Henry Holt.
- Valverde, Mariana, 1992. *The Age of Light, Soap and Water: Moral Reform in English Canada, 1885–1925*, Toronto: University of Toronto Press.
- Weindling Paul, 1989. *Health, Race, and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945*, Cambridge: Cambridge University Press.